

Бібліографічні посилання

1. Вєсь Екатеринослав на 1912 г.: справочная книга. – Екатеринослав, 1912.
2. Вєсь Екатеринослав на 1913 г. – Екатеринослав, 1913.
3. Екатеринославский адрес-календарь на 1917 г. – Екатеринослав, 1916.
4. Отчет о деятельности Семейно-педагогического кружка в Екатеринославе, 1904–1905 отч. год. – Екатеринослав, 1906.
5. Отчет о деятельности Семейно-педагогического кружка, 1911–1912 год. – Екатеринослав, 1913.
6. Отчет Екатеринославской Городской Общественной библиотеки за 1905 г. – Екатеринослав, 1906.
7. Шейфельд А. Детские библиотеки в Англии и Америке / А. Шейфельд // Образование. – 1899. – № 2. – С. 11–17.

Надійшла до редколегії 12.10.2011

УДК 94 (477.63) «18 / 19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто організацію дозвілля міського населення Катеринослава та його особливості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: дозвілля, міське населення, форми проведення відпочинку, розважальні заходи.

Рассмотрены организация досуга городского населения Екатеринослава и его особенности в конце ХІХ – начале ХХ в.

Ключевые слова: досуг, городское население, формы проведения отдыха, развлекательные мероприятия.

Organization is considered the leisure of the urban population of Katerinoslav and its features at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century.

Key words: leisure, urban population, forms of realization of rest, entertaining measures.

Мистецтво проведення вільного часу досить важливе в житті міського суспільства, адже саме відпочинок надає більше можливостей для самовираження людини, ніж робота. Власне тому вивчення дозвілля різних соціальних груп міського населення допоможе

з'ясувати особливості їх соціокультурного розвитку та визначити їх становище в суспільстві.

Особливості дозволя, як одного з головних сегментів культурно-духовного життя міст Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст., є однією з малодосліджених тем у вітчизняній історіографії. У працях Т. В. Портнової, Г. В. Утешевої приділяється увага лише окремим аспектам цього питання, і, як правило, в контексті культурного життя міста [11, 17].

На особливу увагу заслуговує й науково-популярна праця М. Шатрова «Город на трех холмах», де в контексті загальноісторичного розвитку міста автор намагається виокремити навіть соціальну природу проведення вільного часу населення [18].

Зрештою, завдання цієї статті і полягає в детальному вивченні особливостей проведення вільного часу міським населенням Катеринославської губернії у період становлення ранньоіндустріального суспільства.

Зазначимо, що головною рисою тогочасного міського життя періоду переходу від традиційного до індустріального суспільства була ще остаточно не подолана замкненість станів, кожен з яких жив власним життям, мав свої певні розваги й користувався властивими тільки для нього формами відпочинку. Так, якщо привілейоване міське товариство могло безперешкодно користуватися усіма благами життя, то представники робітничого класу, працюючи за мізерну заробітну плату, не мали ані часу, ані засобів для користування культурним та розважальним потенціалом, яке могло надати їм місто модернізаційної доби.

Щільний мур відділяв привілейовані верстви населення від низів міського суспільства і у сфері дозволя. Завдяки більшим матеріальним можливостям представників вищих станів до звичного образу їх життя увійшла мода відвідувати театри, кінотеатри, ресторани, користуватися для розваг транспортними засобами, відвідувати засідання клубів, які також були своєрідними розважальними установами. Так, серед представників дворян, військових і громадських чиновників, купців дуже престижним було відвідування Англійського клубу, де вони могли вільно вести бесіди на світські теми, проводити час за читанням книг, періодичних видань, грати в дозволені на той час ігри (більярд, гру в карти, шахи, лото) [7, с. 253]. З великим запалом у клубі проводилися традиційні свята, музичні концерти, бали, маскаради, драматичні вистави, танці. Поряд із клубом знаходилися ресторани і літній театр, у якому йшли захоплюючі вистави.

Верхи ж купецького стану проводили дозволя у відкритому ще в 70-х рр. XIX ст. клубі Комерційного зібрання. З будівництвом в 1911 р. спеціального будинку до послуг членів клубу вже були на-

дані величезні зали для гри в більярд, лото, карти, бібліотека, кімнати для відпочинку, ресторан, оркестрова естрада та театральний зал [7, с. 255].

Часто до губернатора надходили скарги щодо «царящего азарта» в клубах та прохання його зупинити. Але й посилений контроль поліції не був спроможний покласти цьому кінець (хоча до 30 січня 1910 р. більярди були повністю закриті) [7, с. 255].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. активно функціонували також клуби Катеринославського громадського зібрання, Польського громадського зібрання «Огніско», що стали засобом вираження специфіки інтересів тих чи інших прошарків міського населення.

Паралельно з вищезгаданими клубами організовувалися й більш спеціалізовані у своїй діяльності яхт-клуб, автомобільний клуб, об'єднання любителів полювання, товариство велосипедистів, товариство фотографів-аматорів, офіцерське зібрання 34-ї Артилерійської бригади та ін. [16, с. 227].

Так, за ініціативою яхт-клубу в Катеринославі часто відбувалися вітрильні перегони та змагання на швидкість плавців. Всі бажаючі також мали змогу покататися на човнах чи поплавати у спеціальних купальнях [19, с. 1]. У свою чергу польським громадським зібранням «Огніско» на паркеті клубного залу було влаштовано американський каток на роликах. Така розвага із платою 30 коп. була щоденно доступною для кожного мешканця міста [10, с. 49].

Їзду на велосипедах та автомобілях, що тільки-но почали з'являтися на дорогах міст, також можна розглядати як одну з форм проведення дозвілля забезпеченими верствами суспільства. Вражаючими були й спостереження за польотами на аероплані відомого авіатора С. І Уточкіна. Не дивно, що таке захоплююче дійство призводило до скупчення величезного натовпу міського люду, який збирався поблизу 2-го реального училища Катеринослава, де був розташований своєрідний аеродром [19, с. 1].

Не менш популярним місцем для розваг багатих міщан, чиновників та купецтва Катеринослава були ресторани («Париж», «Кронштадт», «Брістоль», «Національ»). Крім того, ресторани, як і клуби, стали основним джерелом поширення «епідемії» азартних ігор у лото, більярд та карти.

Значна частина заможного міського населення захоплювалася музично-театральним мистецтвом. Відомі оперні трупи та гастролюючі музиканти своїми виступами часто тішили місцеву публіку в міських садах, театрах, ресторанах. З великим захопленням катеринославці слухали виступи солістів італійської опери (М. Еррара, Е. Гонсалец, Л. Дагреді), московської опери (С. І. Зіміна), київської та харківської оперних труп [17, с. 98].

Швидкими темпами зростала й кількість шанувальників театральних вистав. До початку ХХ ст. навіть у губерньському місті ще не було постійного приміщення театру, тож гастролуючі трупи виступали в дерев'яних театрах публічних садів або в залах різних товариств (наприклад, у залі Товариства піклування про дітей) [11, с. 63]. До 1914 р. були побудовані постійні театральні приміщення, більшість з яких знаходилася під управлінням приватних асоціацій і фінансувалася підприємцями [11, с. 63].

Місцева публіка відвідувала театр з величезним ентузіазмом, особливо коли ставили такі драми, як «Русалка» або «Параша Сибірячка» [18, с. 66]. Разом з тим для більшості міських жителів театр залишався недосяжним розкошем, та й вони не відчували в ньому необхідності, втішаючись ярмарковими балаганями. Саме забезпечений глядач був у той час постійним відвідувачем театральних дійств. Особливою шаную користувалися вистави тогочасних метрів театральної сцени – Саксаганського, Кропивницького, Заборської, Максимовича.

У зв'язку із зростанням матеріальних можливостей купців та підприємців все помітнішим ставало їх прагнення перейняти «шляхетні звичаї та розваги» дворян. Їх святкові обіди також починають супроводжуватися оркестровою музикою та співами – тим самим вони наслідують приклад верхів суспільства. За такими формами відпочинку ховалося прагнення уподобитися дворянській знаті, підкресливши у такий спосіб своє право на «благородні розваги». Зрештою зростаюча комерціалізація театральних вистав, концертів, клубних заходів, які тривалий час залишалися привілеєм вищих верств населення, призвела до того, що дворяни та верхівка купецького стану опинялися поряд у перших рядах перед сценою і на балах. Утім таке прагнення злитися із дворянською масою наштовхувалося на жорстку відсіч з боку останніх.

Дещо різнилися часи проведення дозвілля менш забезпечених верств населення. У житті ремісників, міщан, робітників міст та містечок Катеринославщини величезне значення мали ярмарки, хоч не менш активну участь у них брали й рядові чиновники та представники дворянського стану. Такі загальновідомі в Катеринославі ярмарки, як Георгіївська, Петропавлівська, Іванівська, були «...не только оказией к продаже гурт овец, серого украинского скота, шерсти, сала, пшеницы, но и испытанным средством людей посмотреть и себя показать» [18, с. 64]. Ярмарки були свого роду культурно-соціолізуючими заходами, де можна було б легко знайти собі близьких за культурою та по кишені однодумців.

Часто ярмарки супроводжувалися ляльковими комедіями та перегонами на конях. Якщо перші були популярними серед менш забезпечених верств населення, то останні мали величезну популярність серед дворянської еліти, яка любила спостерігати за таким

захоплюючим дійством. Один із старожилів, змальовуючи перегони на конях під час Петропавлівської ярмарки, зазначив: «Если бы шампанское, выпитое после скачек богачами-коннозаводчиками и прочими сильными екатеринославского степного мирка: Евецкими, Герсевановыми, Богдановичами и иже с ними, вылить на место, где были скачки, оно залило бы город» [18, с. 66].

Взагалі в міському середовищі галасливі застілля швидко входили до моди. Давні звичаї та обряди стали набувати не притаманний їм раніше «нетверезий» відтінок – наприклад, звичай «пропивати» наречену, «виставлятися» при влаштуванні на роботу (привальне) і т.ін. [15, с. 300].

Для робочого люду міст та містечок губернії справжнім святом був відпочинок після тяжкої роботи в шинках, кількість яких постійно зростала. Як наслідок такі гуляння часто супроводжувалися галасливими співами, побиттям скла та посуду, кепкуванням над людьми й іншими проявами міського хуліганства.

Якщо в сільській місцевості пияцтво в основному було неприємним наслідком свят, то в містах горілку (абрикосин – часто так називали цей напій домашнього приготування) вживали щоденно [12, с. 7]. Міське життя диктувало свої умови, поступово пристосовуючи пияцтво до ритму міста. Так, при переході селян-землеробів до лав промислового пролетаріату їх витрати на спиртне зростали у декілька разів більше, ніж зростала при цьому загальна сума їх прибутку. Та така закономірність була характерною не тільки для селян. Нерідко для представників купецького, дворянського стану і навіть духовництва горілка переходила в розряд звичайних щоденних продуктів споживання.

Серед інших традиційних форм проведення дозвілля, перейнятих від села містом, були кулачні бійки, які проводилися переважно у святкові чи вихідні дні. Така розвага була властива в основному робітникам заводів та фабрик міста. Досить часто кулачні бійки відбувалися на Брянському заводі Катеринослава, де переможці замість грошової винагороди завойовували собі величезний авторитет [18, с. 129].

Новим етапом у розвитку культури проведення дозвілля стала поява у містах губернії кінематографу. Діючі в той час такі прототипи сучасних кінотеатрів, як біоскоп «Вулкан», «Електробіоскоп Зайлера», «Ролл», «Новомотограф», «Бліц», тішили різновікові категорії населення [16, с. 216]. Всі ці заклади усілякими засобами намагалися заманити до себе «поважну публіку», переграти конкурентів: «Если один владелец биоскопа объявлял о программе длиною 2000 аршин, то сосед обязательно накидывал сверх того хоть малую толику» [18, с. 272].

Кінематограф вважався розвагою простолюду. Оскільки плата за глядацькі місця, що знаходились подалі від екрану, була значно вищою, звичним явищем стали величезні натовпи людей біля самого екрану.

Відкриті напередодні Першої світової війни кінотеатри «Палас» у будинку інженера Хрніникова, «Колізей» біля будинку губернатора та «Гігант» були справжнім досягненням дореволюційної кінематографії [2, с. 13]. Широкої публіці глядачів не за чутками були відомі фільми «Дьявольская лестница», «Агония любви», «Кровавая помолвка» [24, с. 1]. Документальні стрічки з описом світових подій та екранізовані першопрохоцем вітчизняної кінематографії Д. Сахненком популярні п'єси «Наталка-Полтавка», «Наймичка», «Богдан Хмельницький» переглядалися публікою з не меншим захопленням.

У рубриках тогочасної преси зустрічалися також оголошення про циркові вистави гастролуючих губернією вітчизняних та іноземних артистів і коміків [21, с. 1]. Спостереження за дресированими тваринами завжди викликало неабияке захоплення як у дітей, так і в дорослих. Часто циркові вистави супроводжувалися спортивними виставами-змаганнями із боротьби з винагородою у вигляді грошових премій [22, с. 1].

Вже у перше десятиліття ХХ ст. посилюється бурхливий інтерес до гри в «ніжного м'яча» (своєрідний футбол). Головним чином за цією грою проводили своє дозвілля підлітки, дорослі ж лише із захопленням спостерігали. Відсутність на той час спеціально оснащених стадіонів та їдуча пилюка аж ніяк не стримували запеклих гравців. «Алькор», «Вікторія» – найпопулярніші гральні команди міста Катеринослава, які мали навіть своїх шанувальників [18, с. 252].

Звичним явищем тоді були прогулянки під оркестр військової чи симфонічної музики та фейерверки в міських садах. Це були найпопулярніші місця проведення дозвілля в городян, де щоденно відбувалися гучні гуляння. Інколи в садах влаштовувалися конкурси краси та різноманітні виставки [20, с. 1]. Взимку можна було також покататися на катку, розміщеному на замерзлому ставку неподалік від міського саду Катеринослава. Вже тоді такі розваги мали певний комерційний зміст. Лише вхід до саду коштував удень 7 коп., а ввечері 15 коп. [20, с. 1].

Серед представників робітничих верств міського населення все частіше зустрічаються так звані свідомі робітники, які сторонилися як традиційних деструктивних (п'яцтво), так і комерційних масових розваг (театр, гра в лото, більярд, карти...) [12, с. 310]. Вони відвідували вечірні курси, бібліотеки, ходили на екскурсії до музею чи заповнювали вільний час розгадуванням ребусів, шарад, загадок.

Нові розваги, ставши частиною міського життя, давали можливість, на відміну від чоловічої культури шинків, проводити чоловікам і жінкам своє дозвілля разом. Вони також відкривали можливість

робітникам хоча б на кілька годин перестати відчувати своє підлегле соціальне становище і бути нарівні з іншими верствами населення, звільнитися від патріархальних обмежень.

Та попри умовну спільність соціокультурного простору всіх категорій міського населення у період утвердження капіталістичних відносин продовжувала зберігатися певна відокремленість класів один від одного. Проведення дозволя «шляхетних верств» населення, вимагаючи більшого матеріального достатку, різнилося від форм відпочинку менш забезпечених жителів міського середовища, які змушені були доволнитися доступнішими заходами у проведенні свого вільного часу. В цьому, власне, і полягає особливість становлення ранньоіндустріального суспільства в Україні, специфіка тогочасних урбанізаційних процесів в регіоні.

Бібліографічні посилання

1. *Бабенко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. А. Бабенко. – Екатеринослав, 1905.
2. Вісті Придніпров'я. – 2000. – 21 квіт.
3. Ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав, 1914.
4. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1889 г. – Екатеринослав, 1889.
5. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899.
6. Екатеринославский юбилейный листок. 1787–1887. Екатеринослав, 1887.
7. Історія міста Дніпропетровська. – Д., 2006. – С. 253–257.
8. Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав, 1910.
9. *Машуков В.* Воспоминания о городе Екатеринославе / В. Машуков. – Екатеринослав, 1910.
11. *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
12. Пройдемся по купеческой ... // Электрометаллург. – 2003. – 1 авг. – С. 7.
13. Рус. Правда. – 1912. – 23 нояб.
14. Рус. Правда. – 1912. – 30 нояб.
15. *Свифт Э.* Развлекательная культура городских рабочих к. ХІХ – нач. ХХ в. / Э. Свифт // Развлекательная культура России ХVІІІ-ХІХ вв. – СПб., 2000. – С. 300–312.
16. Справочная книга «Весь Екатеринославъ». – Екатеринослав, 1913.
17. *Утешева Г. В.* Опера в Екатеринославе в начале ХХ века / Г. В. Утешева // Історія і культура Подніпров'я. – Д., 1998. – С. 96–102.
18. *Шатров М.* Город на трех холмах / М. Шатров. – Д., 1966.
19. Южн. Заря. – 1910. – 15 июл.
20. Южн. Заря. – 1910. – 15 мая
21. Южн. Заря. – 1910. – 16 сент.
22. Южн. Заря. – 1912. – 28 сент.
23. Южн. Заря. – 1912. – 2 дек.
24. Южн. Заря. – 1912. – 15 дек.

Надійшла до редакції 19.04.2011